

УДК 343.98:343.148:343.53

О.В. Воробей, здобувач наукового ступеня
доктора філософії кафедри криміналістики та
судової медицини Національної академії
внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ І ПРИЗНАЧЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ДІЯЛЬНІСТЮ КОНВЕРТАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ

Розкрито особливості використання спеціальних знань і призначення окремих видів судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з діяльністю конвертаційних центрів. Надано характеристику таким видам досліджень: судово-технічна експертиза документів, судово-почеркознавча та судово-економічна експертизи.

Ключові слова: конвертаційний цент, фіктивне підприємництво, кримінальні правопорушення, спеціальні знання, експертиза, розслідування.

Раскрыты особенности использования специальных знаний и назначения отдельных видов судебных экспертиз при расследовании уголовных правонарушений, связанных с деятельностью конвертационных центров. Дана характеристика следующим видам исследований: судебно-техническая экспертиза документов, судебно-почерковедческая и судебно-экономическая экспертизы.

In the article the features of use of special knowledge and purpose of certain types of forensic examinations in the investigation of criminal offences related to the activities of conversion centers. The author identified and provided the characteristics of such kinds of research: forensic technical examination of documents, forensic handwriting and forensic economic examinations.

Одним зі шляхів збирання доказів сторонами кримінального провадження відповідно до ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України є отримання висновків експертів за результатами проведення експертних досліджень, що є однією із форм використання спеціальних знань у процесі розслідування правопорушень [1].

За сучасною юридичною доктриною спеціальні знання — це не загальновідомі знання, які не мають масового поширення та якими володіє обмежене коло фахівців, тому застосування спеціальних знань у досудовому розслідуванні базується насамперед на залученні до процесу розслідування спеціаліста та експерта, тобто осіб, які володіють такими спеціальними знаннями та навичками. Коло питань, які

вирішує кожен з них у кримінальному провадженні, зумовлено їх процесуальним статусом.

Залучення фахівців (у контексті пошуку та фіксації джерел інформації про злочинну подію) — це не лише доцільна форма застосування спеціальних знань і технічних засобів під час провадження слідчих дій, але й гарантія якісного та ефективного виконання слідчим усього спектра своїх професійних обов'язків у певних умовах. Участь спеціаліста у підготовці та проведенні слідчих дій є не перекладанням слідчим частини своїх обов'язків, а необхідністю грамотного використання спеціальних знань з різних галузей науки і техніки з метою якісного розкриття та розслідування злочину [2, с. 210]. Якщо слідчого чи суд цікавлять факти, встановлення яких потребує використання спеціальних знань шляхом проведення досліджень з метою оцінювання ознак і властивостей речей, документів, явищ, що зафіксовані у протоколі слідчої чи судової дії, то має йтися про призначення експертизи.

Теоретичною основою для дослідження проблематики використання спеціальних знань і призначення судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з діяльністю конвертаційних центрів, є наукові праці В.П. Бахіна, В.В. Білоуса, А.Ф. Волобуєва, І.Ю. Гори, В.Д. Ларичева, В.В. Лисенка, С.С. Чернявського, П.В. Цимбала, В.Ю. Шепітька та інших вчених. Проте з огляду на поширеність таких правопорушень і важливість їх успішного розслідування із застосуванням різних видів експертиз окремі питання цієї проблематики потребують додаткового дослідження.

Під час досудового розслідування правопорушень слідчі мають справу і з традиційними, і з нетрадиційними для криміналістики слідами злочинної діяльності та речовими доказами. Для правильної підготовки та організації слідчої дії, виявлення та оцінки всіх обставин, що мають значення для кримінального провадження, правильного відбору об'єктів, які пов'язані з підготовкою та вчиненням правопорушення, лише базової юридичної підготовки слідчого може бути не достатньо. З метою забезпечення належної ефективності окремих слідчих (розшукових) дій бажаною, а то й обов'язковою, слід вважати участь експерта або спеціаліста в їх проведенні [2, с. 210].

Як відомо, між експертом і спеціалістом як суб'єктами діяльності, що спрямована на надання допомоги слідству, існують суттєві відмінності. Експерт на підставі проведеного дослідження складає висновок, який є самостійним джерелом доказів, а спеціаліст надає слідчому лише консультативну або технічну допомогу в межах проведення слідчої (розшукової) дії. Зазвичай висновки, які містяться в роз'ясненнях спеціаліста, не мають значення доказів, хоча з цього правила є певні винятки.

Стосовно доказового значення використання різних форм спеціальних знань правознавці слушно звертають увагу на те, що знання спеціаліста можуть застосовуватися для виявлення лише слідів, ознак, властивостей тощо, в існуванні яких можна переконатися шляхом безпосереднього спостереження. Саме тому відомості щодо фактів, виявлених спеціалістом, фіксують у протоколі слідчої або судової дії [3, с. 109].

За визначенням П.В. Цимбала експертом є особа, яка володіє певними спеціальними знаннями, досвідом та навичками і залучається суб'єктом розслідування з метою проведення глибокого та всебічного наукового дослідження та аналізу зі-

браних матеріалів і об'єктів для надання обґрунтованих відповідей на запитання та висновків, які мають значення для правильного вирішення справи [4, с. 9].

Спеціальні знання (у загальному визначенні) — це знання, які лежать в основі відповідних спеціальностей і спеціалізації. Експерт повинен мати спеціальні знання у галузі науки, техніки, мистецтва тощо, які необхідні і достатні для того, щоб надати висновок з питань, що виникають під час досудового розслідування і судового розгляду. Спеціальні знання набувають у процесі навчання і практичної діяльності за певною спеціальністю (фахом) [3, с. 109].

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового та судового слідства [5].

Експертизу доцільно призначати лише тоді, коли у цьому дійсно є потреба, тобто коли без відповіді експерта на певні запитання неможливо встановити істину в кримінальному провадженні. Зазначене повною мірою стосується і процесу розслідування діяльності конвертаційних центрів.

Питання призначення експертизи за цією категорією кримінальних правопорушень винесено на розсуд слідчого, який приймає рішення з огляду на конкретні обставини кримінального провадження і неможливість встановлення фактичних даних іншим шляхом. Призначення та проведення експертизи зумовлено тактичними міркуваннями. Визначення часу призначення експертизи пов'язано з особливостями правопорушення, яке розслідують, слідчою ситуацією, наявністю або відсутністю необхідних матеріалів для призначення експертизи.

Як відомо, призначення будь-якої експертизи потребує певних підготовчих дій: слідчий спочатку має визначитися з метою, якої він хоче досягти в результаті призначення та проведення певного виду експертизи і залежно від цього сформулювати запитання експертові та підготувати необхідні матеріали (процесуальні документи та об'єкти дослідження). Підготовка матеріалів для проведення експертизи — це система процесуальних, тактичних, технічних дій щодо збирання, підготовки та оформлення необхідних для проведення експертизи матеріалів (об'єктів слідової інформації, зразків, процесуальних документів). Під час підготовки матеріалів для дослідження слідчий може звернутися за допомогою до відповідного спеціаліста.

Зазвичай у межах кримінальних проваджень зазначеної категорії правопорушень виникає потреба у призначенні таких експертних досліджень, як судово-технічна та судово-почеркознавча експертиза, судово-економічна експертиза (судово-бухгалтерська, судова фінансово-кредитна та судова фінансово-економічна експертизи). Також призначають комп'ютерно-технічну експертизу (дослідження комп'ютерної техніки і програмних продуктів) [6, с. 577].

Судово-технічна експертиза документів дає змогу дослідити такі об'єкти [7, с. 89]:

- реквізити документів;
- матеріали документів, письма, допоміжні матеріали (клей, хімічні засоби тощо);
- технічні засоби, використані для виготовлення документів;
- сліди, залишені внаслідок зміни змісту документа.

Під час розслідування фіктивного підприємництва досліджують установчі, реєстраційні та інші документи, вилучені під час проведення слідчих (розшукових) дій

(наприклад, паспорти засновника підприємства, різні договори та інші документи від імені засновника або керівника, накладні (товарні і податкові), кошти, що надходили на банківський рахунок, знімалися готівкою, тощо) [8, с. 111].

Для вирішення ідентифікаційних завдань у межах зазначених досліджень слід надавати:

- експериментальні та вільні зразки відбитків печаток чи штампів;
- зразки паперу, вилученого у підозрюваного або виявленого на місці підроблення документів, — для ідентифікації паперу, з якого виготовлено бланк чи документ;
- вільні та експериментальні зразки відбитків, виготовлених за допомогою друкарських засобів (не менше ніж у трьох примірниках кожний), — для їх ідентифікації;
- друкарські форми або виготовлені за їх допомогою експериментальні відбитки (не менше ніж у п'яти примірниках) — для ідентифікації матриць, стереотипів, якими наносилося зображення;
- матеріали для ідентифікації особи за ознаками навичок підроблення документів:

вільні зразки на кількох аркушах у вигляді текстів, однотипних з досліджуваним, що надруковані цією особою приблизно у той самий час, що і досліджуваний документ;

експериментальні зразки тексту на двох-трьох аркушах, надруковані під диктовку особою, яку ідентифікують;

– вільні зразки у вигляді зображень, по змозі однотипних з досліджуваним, та експериментальні зразки, виконані особою по пам'яті і шляхом змальовування з оригіналу, — для ідентифікації особи, яка намалювала зображення або вирізала кліше.

Судово-почеркознавча експертиза дає змогу встановити виконавця рукописного тексту чи підпису у різних документах (договорах, актах приймання-передачі виконаних робіт, рахунках-фактурах, накладних, митних деклараціях тощо) [9, с. 103].

Для дослідження почерку у документі експерту слід надати три категорії зразків:

- вільні (заяви, записи розрахунків, записи в особистому блокноті тощо);
- умовно-вільні (заява, написана підозрюваним або підпис підозрюваного у протоколі допиту);
- експериментальні (отримують під диктовку чи шляхом самостійного написання тексту підозрюваним за пропозицією слідчого або судді і обов'язково в їх присутності).

Потреба у призначенні комп'ютерно-технічної експертизи (дослідженні комп'ютерної техніки і програмних продуктів) під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень зумовлена тим, що будь-яке підприємство веде податковий і бухгалтерський облік, а також діловодство з використанням електронно-обчислювальних машин.

Дослідження комп'ютерної техніки і програмних продуктів дозволяє:

- встановити технічний стан комп'ютерної техніки;
- виявити інформацію, яку містять комп'ютерні носії, та визначити її цільове призначення;
- встановити відповідність програмних продуктів певним параметрам;

- встановити авторство програмного продукту;
- визначити вартість програмного продукту та комп'ютерної техніки [10, с. 234—235].

Розслідування фіктивного підприємництва і пов'язаних з ним правопорушень неможливе без аналізу фінансово-господарської діяльності суб'єкта підприємництва, а іноді й кількох підприємств і банківських установ у взаємодії. Для підтвердження висновків попередніх ревізій і документальних перевірок призначають судово-бухгалтерську і судову фінансово-економічну експертизи.

Завданнями судово-бухгалтерської експертизи є встановлення:

- документальної обґрунтованості розміру нестач або надлишків товарно-матеріальних цінностей і коштів, періоду і місця їх утворення;
- документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, основних засобів, надання послуг;
- документальної обґрунтованості відображення в обліку коштів, цінних паперів;
- документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати та інших виплат;
- відповідності чинному законодавству відображення у податковому обліку валових доходів і валових витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток;
- відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку податкових зобов'язань і податкового кредиту з ПДВ;
- відповідності відображення фінансово-господарських операцій вимогам нормативних актів з обліку, звітності [11, с. 30].

До предмета судової фінансово-економічної експертизи належать дослідження закономірностей утворення та відображення інформації щодо фінансово-економічних показників діяльності підприємств, формування їх статутних фондів, акціонування, паювання, банкрутства та ліквідації, орендних відносин, цільового використання бюджетних коштів і коштів підприємств за господарськими операціями у справах, що перебувають у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Судову фінансово-кредитну експертизу призначають під час розслідування фіктивного підприємництва та діяльності конвертаційних центрів з метою встановлення:

- документальної обґрунтованості оформлення банківських операцій з відкриття рахунків, руху на них коштів;
- документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку банків їх фінансово-господарської діяльності;
- відповідності відображення фінансово-господарських операцій банків вимогам нормативних актів з ведення обліку і надання звітності;
- документальної обґрунтованості відображення фінансово-господарських операцій щодо нарахування та сплати банками податків, їх відповідності даним обліку та звітності;
- кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечення дотримання вимог нормативно-правових актів з банківського обліку і контролю [12, с. 153].

Залежно від обставин кримінального провадження також можуть призначатися такі експертизи:

– дактилоскопічна — для встановлення за слідами пальців рук факту контактної взаємодії підозрюваного з різними предметами (печатками, штампами тощо), готівковими коштами, документами тощо, вилученими під час огляду, обшуку або викинутими підозрюваним під час затримання;

– судово-психіатрична — для встановлення психічного стану підставного керівника або засновника фіктивного підприємства у різні проміжки часу та вирішення питання щодо осудності цієї особи тощо.

На практиці призначення судових експертиз пов'язане для слідчих з певними труднощами, насамперед щодо формулювання запитань експерту. У таких випадках слідчий може користуватися рекомендованим переліком запитань, викладених у Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5, а також звертатися за допомогою до відповідного спеціаліста.

За результатами проведеного дослідження можна дійти висновку, що підвищення ефективності використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з діяльністю конвертаційних центрів, може відбуватися за рахунок:

– удосконалення законодавства з метою більш широкого використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні таких кримінальних правопорушень, а також чіткого визначення статусу спеціаліста;

– забезпечення участі у розслідуванні спеціалістів-економістів і фахівців у галузі комп'ютерних технологій шляхом введення цих посад до штату оперативних і слідчих підрозділів або запровадження механізму використання їх допомоги на компенсаційних засадах;

– удосконалення рекомендацій щодо порядку залучення до розслідування спеціалістів з різних галузей знань і розроблення єдиних підходів до проведення судово-економічних та інших експертних досліджень різними експертними установами незалежно від їх відомчого підпорядкування.

Ефективність дій слідчих та експертних підрозділів великою мірою пов'язана з їх узгодженістю, що, зокрема, передбачає попереднє обговорення завдань, які ставлять експертові, своєчасне використання слідчих засобів для отримання та закріплення слідової інформації, застосування за потреби прийомів дезорієнтації осіб, які є фігурантами у кримінальному провадженні, щодо завдань, прийомів і результатів експертиз.

Список використаної літератури

1. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : станом на 21 груд. 2016 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

2. *Гора І.В.* Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України / І.В. Гора // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. — 2013. — № 1. — С. 209—214.

3. *Кримінальний процес* : підручник / [за заг. ред. Коваленка В.В., Удалової Л.Д., Письменного Д.П.]. — К. : Центр навч. л-ри, 2013. — 544 с.

4. *Цимбал П.В.* Окремі питання вибору спеціаліста для проведення експертизи у досудовому розслідуванні / П.В. Цимбал // *Право України*. — 2013. — № 1. — С. 3—9.

5. *Закон України «Про судову експертизу»* : станом на 6 груд. 2016 р. [Електронний ре-

сурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

6. Чернявський С.С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія / С.С. Чернявський. — К. : Хай-Тек Прес, 2010. — 624 с.

7. Осика І.М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / І.М. Осика. — Харків, 2007. — 20 с.

8. Лисенко В.В. Особливості використання спеціальних знань у ході проведення податковою міліцією виїмки (обшуку) та слідчого огляду документів / В.В. Лисенко // Вісник прокуратури. — 2003. — № 12. — С. 109—115.

9. Кривошеев В.И. Об исследовании оттисков печатей и штампов, нанесенных клише, изготовленными в Украине по технологии зарубежных фирм / В.И. Кривошеев // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. — Харьков, 1998. — С. 103—106.

10. Россинская Е.Р. Судебная компьютерно-техническая экспертиза : монография / Е.Р. Россинская, А.И. Усов. — М. : Юрист, 2005. — 625 с.

11. Хмельницкий В.А. Судебно-бухгалтерская экспертиза : учеб. пособие / В.А. Хмельницкий. — Минск, 2005. — 207 с.

12. Чернявський С.С. Документально-фінансова ревізія та її використання у досудовому слідстві / С.С. Чернявський // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. — 2003 — № 4. — С. 145—154.